

"Bondeskam"

ANDREAS BACKA är fil.lic. och doktorand i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi. Hans avhandling undersöker den nutida självbushållningstrenden.

"40.000 bönder sade nej till 'bondeskam'" löd förstasidesrubriken i tidningen *Landsbygdens folk*¹ den 29 november 2019.

artikeln handlade om att tyska jordbrukare hade ordnat en protest utanför Brandenburger Tor i Berlin mot regeringens jordbrukspolitik och "det växande föraktet mot jordbrukarkåren". Polisen uppskattade att 8600 traktorer ingick i protesten, med svåra trafikstockningar som följd (Karlberg 2019). Orsakerna till protesten sades vara att jordbrukarna saknar inflytande över jordbrukspolitiken och miljöskyddsbestämmelserna. Särskilt "den förgiftade atmosfären mot jordbruket" beskrevs som ett problem, och klimatet sades ha hårdnat och kritiken vuxit mot producenterna. Jordbruket kritiserades enligt artikeln för miljöutsläpp, användningen av växtskyddsmedel och bristande djurskydd. "Jordbrukaren står vid skampålen och barnen mobbas i skolan" (ibid.).

Att begreppet "skam" används i tidningsartikeln är ingen tillfällighet. Under fjolåret seglade klimatförändringen upp som en central fråga som diskuterades av journalister, politiker och vetenskapsmän. Krisen framställdes som ett faktum, och olika fenomen utpekades som orsaker till att klimatet verkar förändras. Särskilt lyftes användningen av fossila bränslen fram som ett problem, och "flygskam" och "klimatångest" gick från nyord till vedertagna begrepp. I samband med att IPCC-rapporten² publicerades användes begreppet "bondeskam" i en rubrik på SVT:s nyhetstjänst (Bjerström 2019). Artikeln "Från flygskam till bondeskam" beskrev situationen som att jord- och skogsbruket nu hamnar i "den klimatpolitiska hetluften", eftersom sektorn står för näs-

*Tyska jordbrukare protesterar utanför Brandenburger Tor.
Foto: DBVx, citerat ur Landsbygdens folk 27/11 2019.*

tan en fjärdedel av de globala utsläppen av koldioxid (ibid.). Användningen av begreppet "bondeskam" ledde emellertid till upprörda reaktioner och ämnet behandlades i flertalet debattinlägg och ledare under de följande veckorna (t.ex. Johansson 2019; Nordin 2019).

Den här artikeln tar fasta på och undersöker kulturanalytiskt "bondeskam" i samtida mediematerial. Mer specifikt riktas intresset mot vad skam *gör* och hur skam konstruerar normer och eftersträvsvärda sätt att förhålla sig till mat och klimat på. Jag diskuterar först skambegreppet med avstamp i Luna Dolezals teori om förkroppsligad skam (Dolezal 2017; 2015; Dolezal & Lyons 2017) samt Sara Ahmeds syn på emotioner som performativa och politiska (Ahmed 2004), och analyserar därefter materialet utifrån dessa begrepp.

VAD ÄR SKAM?

Luna Dolezal utgår från Jean-Paul Sartres skambegrepp (Dolezal 2017; 2015; Sartre 1943/2003; 1939/2004), och även om hennes teoretisering huvudsakligen är fokuserad på skam och den kvinnliga kroppen, är den ändå användbar i sammanhanget. Enligt Dolezal (2017:3) beskrivs skam ofta som ett slags egenbedömning, som får subjektet att känna ångest vid tanken på hur han eller hon framstår i andras ögon. Ibland framställs skam som ett paraplybegrepp för flera andra närliggande känslotillstånd så som till exempel förlägenhet eller förödmjukelse. Vidare brukar man göra en åtskillnad mellan skam och skuld – även om dessa i vardagliga sammanhang kan vara svåra att skilja från varandra, är de ändå strukturellt sett olika. Skuld uppstår när man känner sig

illa till mods på grund av en handling eller något man har *gjort*, medan skam handlar om vad personen ifråga *är*. Med andra ord är skam nära förknippat med en persons jagkänsla och identitet, och kan leda till att man uppfattar att andra förringar en som person (Dolezal 2017:4). En person som upplever skam uppfattar sig som ett objekt i relation till en annan, som representerar en norm mot vilken subjektet jämför och bedömer sig självt, även om denne andre är föreställd eller till och med frånvarande (Dolezal 2017:5f). Enligt Sartre är det emellertid också genom mötet med den andres objektifierande blick som jaget blir medvetet om sig självt, och börjar se sig genom den andres ögon (Sartre 1943/2003).

Dolezal gör en åtskillnad mellan kronisk och akut skam (Dolezal & Lyons 2017; Dolezal 2015). Kronisk skam innebär en återkommande eller ihållande skam, som blir till en bakgrund av social smärta och självmedvetenhet. Det handlar om ett slags affektiv instämning, som färgar av sig på aspekter av ens liv (Dolezal & Lyons 2017:259). Medan kronisk skam är underliggande och pyrande, är akut skam hastigt påkommen och kritisk. Akut skam är resultatet av en enskild händelse, så som till exempel en social interaktion där man upplever att "one's self-presentation falters, fails or falls short of socially desired modes of comportment" (Dolezal & Lyons 2017:258f). Dolezal knyter vidare an till Ahmeds syn på emotioner som sociala och kulturella praktiker, och beskriver skam som en form av politik som producerar världen (Dolezal 2015:104; Ahmed 2004). Enligt Ahmed är emotioner, så som skam, inte något vi *har* för ett särskilt subjekt, utan de uppstår i mellan-subjektliga relationer. Emotioner är med andra ord relationella och konstitueras ge-

nom performativa handlingar som formar hur vi upplever världen och agerar i den. De skapar och reproducerar kulturella föreställningar som sammanlänkar vissa subjekt, medan andra positioneras som avvikande (Ahmed 2004).

SMUTS, LUKT OCH KRONISK SKAM

Många reagerade negativt på begreppet "bondeskam" efter att artikeln publicerats på SVT Nyheter, och frågade sig vad som egentligen menas. "Betyder det att bönderna ska skämmas för att de förser en växande urban befolkning med mat?", undrade Lena Johansson (2019), politisk chefredaktör på *Land Lantbruk* och *Land Skogsbruk*. "Varför ska vi skämmas över våra bönder som gör världens bästa mat?", frågade sig ledarskribenten i *Blekinge Läns Tidning* (Gustafsson 2019). Jag återkommer till den här frågan, men först diskuterar jag några andra aspekter av begreppet skam i relation till jordbruket och landsbygden. Utgående från Dolezal (2017; 2015; Dolezal & Lyons 2017) hävdar jag att det förutom den akuta skammen – som aktualiserats som ett resultat av klimatkrisen – även finns en annan typ av underliggande, kronisk skam som dels har en historisk förankring, dels kan kopplas till föreställningar om det moderna och till vad som kan anses eftersträvansvärt i utvecklade samhällen.

Många ord och uttryck i det svenska språket vittnar om att landsbygden och bonden inte alltid har haft särskilt positiva konnotationer. Lars Kardell (1990:264) skriver i en artikel om kulturlandskapets utveckling att man på tidningarnas kultursidor fortfarande kan läsa "om »kusinen från landet» som metafor för någon mindre vetande, som inte har vett att skicka

sig i stadens labyrinter" och om man vill "vara ovetting mot någon finns en rad nedsättande benämningar av typ »bondläpp». En sökning i *Svensk ordbok* visar att ord som "bondtölp", "bondläpp" och "lantis" förknippas med det långsamma och det enkla, med tafatthet, grovt uppträdande och bristande bildning. "Bondkomik" antyder en koppling till det låga, till buskis och skämt som har med de nedre regionerna av människokroppen att göra. Landsbygden kan i sin tur beskrivas med nedsättande ord som till exempel "bondvischan" eller "bondlandet". En "bondfångare" är en bedragare "som använder sig av enkla knep mot oerfarna och lättlurade offer" (*Svensk ordbok*). Dyliga affektiva uttryck kan sägas spegla seglivade, klichéartade föreställningar om landet och den jordbrukande befolkningen som å ena sidan har mycket gamla rötter, å andra sidan har befästs genom nyare föreställningar om landsbygden som efterbliven, traditionsbunden och oproduktiv.

Kimmo Katajala som har undersökt bondebilden från senmedeltid till modern tid skriver att ståndssamhällets bild av bonden var skapad av de högre samhällsständerna, särskilt adeln. Denna bild fungerade framför allt som en motpol till den egna gruppen, och betonade egenskaper som man själv inte ville kännas vid. Enligt denna var bonden "blott förnögen att tänka på sömn, mat och dryck men inte på det allmänna bästa, han var suput och saknade hederskänsla, han reagerade med instinkt och inte med förnuft". Den negativa bondebilden kontrasterades mot adliga dygder så som "hederskänsla, förnuft, offervilja och plikt-känsla" (Katajala 2006: 794). Vem som egentligen är "bonde" har naturligtvis aldrig varit tydligt avgränsat – dels

har det varit fråga om en heterogen och föränderlig kategori, dels har gränsen mellan herrskapsfolk och jordägande bönder ibland varit diffus (Katajala 2006:794–796). Det viktiga i det här sammanhanget är dock att det under en lång tid har odlats pejorativa föreställningar om bonden som "den andre", något som kan ha en stigmatiserande verkan och leda till bl.a. känslor av skam (Goffman 1963/2011).

En sak som långt mera har kommit att påverka dagens uppfattningar om bonden är emellertid den omfattande samhällsliga strukturomvandling som har skett under det senaste århundradet med bland annat urbanisering och folkflyttningar som har förändrat många människors upplevelser och erfarenheter av landsbygden (t.ex. Niskanen 1995; Svensson 2010). Tidigare var största delen av befolkningen involverade i jord- och skogsbruk på ett eller annat sätt, medan de flesta idag är sysselsatta inom andra sektorer. Vissa delar av landsbygden har avfolkats, medan andra har gentrifierats. Jordbruket har specialiserats och rationaliserats, och gårdarna har blivit allt större. Richard Bulliet (2005) har myntat begreppet postdomesticitet för att beskriva denna förändring från ett samhälle där daglig kontakt med domesticerade djur var det normala, till en situation där de flesta människor bor långt borta – såväl fysiskt som mentalt – från djuren som producerar den mat och andra produkter som de är beroende av.

Drivkrafterna som har lett till detta förfrämmande från landsbygden kan sägas ha varit föreställningar om framsteg, ekonomisk utveckling och en strävan efter högre levnadsstandard. Det handlar alltså inte bara om att största delen av befolkningen inte har någon närmare kon-

takt med jordbruk och landsbygd, utan det är också en fråga om värderingar. I dagens värld är det ofta staden som är idealet och landsbygden dess perifera motpol som inte riktigt når upp till samma standard av produktivitet, innovation och sofistikerad (jfr Eriksson 2010). Bonden blir då ett subjekt som behöver disciplineras för att nå upp till modernitetens förväntningar och krav gällande bl.a. hygien, ordning, dokumentation, säkerhet, djurskydd och utsläppsreglering.

En aspekt av detta är även att bondens kroppsarbete innebär närkontakt med dynga, vilket innebär hantering av något som kulturellt klassas som orent, och som dessutom fastnar, i konkret bemärkelse på människokroppen i form av smuts och lukt. Vidare drar djuren och deras avföring till sig flugor, vilket uppfattas som repulsivt idag. Bonden blir en "rest" från en tid då mer eller mindre alla levde i en luktmiljö som avviker från den vi idag är vana vid. Utöver detta uppfattas jordbruket ibland som en näring som kan bedrivas utan specialiserade utbildningsexperten, vilket konnoterar att man inte behöver kunna något för att vara jordbrukare – det är ett arbete som övertas, inte något man aktivt väljer och utbildar sig till ("bonde som far sin").

Denna dolda och underliggande skam som förknippas med jordbruket och landsbygden kan sägas ha kommit upp till ytan och accentuerats genom klimatfrågan, vilket har skapat en förnyad polarisering mellan stad och landsbygd. Den akuta bondeskam som är i fokus i denna artikel innebär att jordbruket skuldbeläggs för delaktighet i orsakandet av klimatkrisen. Klimatskammen är en hotande situation för jordbruket som sedan länge är pressat ekonomiskt och av ett omfattande regelverk för jordbruksstöd.

KLIMATKRISEN – AKUT SKAM

"Flyget, bilismen, kolkraften, cementindustrin och stålindustrin har redan surrats fast vid klimatkrisens skampåle och nu är det skogs- och jordbrukets tur", sades det i SVT-artikeln om bondeskam (Bjerström 2019). Att beskriva något som "bondeskam" skulle kunna tolkas som en skamstrategi, vars syfte är att disciplinera och visa vad som är ett lämpligt och eftersträvanvärt beteende (jfr Dolezal 2015:107). I jordbrukarens fall är det att vara konsumenten till lags. Han finns, i en mening, till för en annan – den klimatmedvetne konsumenten. Jordbrukaren förväntas inte bara producera så billigt som möjligt, utan också på *rätt* sätt och enligt en norm som någon annan sätter upp. Han positioneras i relation till idealkonsumenten som är klimat- och miljömedveten, och som "äger" och kontrollerar jordbrukarens kropp som blir "an object destined for another" (deBeauvoir 1949/2011:384; Dolezal 2015:111). Att inte nå upp till omgivningens förväntningar och känslan av att befinna sig på en lägre nivå av den sociala hierarkin kan leda till en upplevelse av skam (jfr Hjort 2004).

Skam innebär såväl en reaktion på en hotande situation som "en reaktion på en inre monolog där vi ser oss själva genom andras ögon" (Hjort 2004:222; Dolezal 2015:30ff). Den andres blick projiceras i det här fallet genom medias lins, och att utsättas för detta ljus blir som att stå på en pliktball. I bondesamhället kunde den som hade begått ett brott sanktioneras även av kyrkan – den så kallade kyrkoplikten. Marie Lindstedt Cronberg skriver att detta innebar att den brottslige "skulle stå på en pliktball en söndag under hela högpredikan, och sedan efter avkunnande från predikstolen avlösas inför hela

församlingen". Den som hade råd kunde dock köpa sig fri eller från den uppenbara kyrkoplikten, även om summan var långt större än vanligt folk hade råd med (Lindstedt Cronberg 1997:58f). På så vis användes skam som ett sätt att upprätthålla normer och värderingar genom att göra det skedda tillgängligt inför den tidens offentlighet. I dagens värld är det emellertid inte husbondfolket som jordbruket drar skam över, utan över idealbilden av det (moraliskt) högt stående väst som gärna vill se sig självt som modernt, progressivt och längre hunnet än resten av världen.

Frågan som infinner sig är dock om jordbrukaren kan köpa sig fri från sin skam, eller om han måste avlösas inför hela församlingen? Artikeln "Från flygskam till bondeskam" föreslår utgående från IPCC-rapporten att "de som skyddar ekosystemtjänster ska få betalt", och att jordbruket därigenom kan få en central roll i lösningen av klimatkrisen. Det berättas vidare att regeringen i Australien har infört begreppet *carbon farming*, vilket innebär att den som förändrar sina jord- och skogsbruksmetoder så att en mindre del koldioxid frigörs ska belönas enligt ett poängsystem, där poängen kan växlas in mot pengar (Bjeström 2019).

Ett annat sätt att bli fri från skammen är att "klimatkompensera" i förväg för verksamhet som anses ge upphov till ett betydande klimatavtryck. I en artikel på Svenska YLE (Valtonen 2019) beskrivs hur Jessica Aminoff på Rilax gård i Raseborg har gjort för att bli "Finlands första gård att klimatkompensera för köttproduktion". Det sägs att gårdens kor har ett koldioxidavtryck på ca 120 ton, och för att kompensera för detta avstår Rilax gård från att avverka skog som i vanliga fall skulle huggas ner. Den klimatneutrala

statusen är inte gratis, men för henne har klimatkompenseringen varit en viktig sak eftersom hon hoppas att det ska kunna finnas djurproduktion i Finland även i framtiden, och att andra producenter skulle göra som hon så att "vi tillsammans kunde stå emot dem som vill att man helt ska sluta äta kött" (ibid.). Liksom förr är det med andra ord även idag en fråga om pengar om man har möjlighet att köpa sig fri eller inte.

Om man betraktar klimatkrisen som framför allt en moralisk kris handlar "bondeskam" i själva verket inte så mycket om att jordbrukare borde skämmas, utan mera om att konsumenten känner skam över den uppkomna situationen, och har ett behov av att projicera denna skamkänsla på någon annan. En förutsättning för detta är att folk i allmänhet inte längre är en del i framställandet av maten, utan att matproduktionen genom specialisering blivit något endast angår en liten del av befolkningen, som förväntas producera allt större mängder mat till lägre kostnad. På så vis har jordbruket gjorts till en "annan", som är möjlig att peka på och skambelägga. Den enskilde individen är förvisso beroende av jordbruket för produktionen av mat, men det rör inte direkt hans vardag, och det är svårt för en enskild konsument att rätta till upplevda problem och felaktiga förfaranden. Konsumentskammen blir då en motiverande faktor som får individen att projicera skuld och ilska utåt mot andra.

NOTER

¹ *Landsbygdens folk* är en tidning utgiven i Finland av Svenska lantbruksproducenternas centralförbund SLC, se <https://www.landsbygdensfolk.fi>.

² Intergovernmental panel on climate change är FN:s klimatpanel, se <https://www.ipcc.ch>.

ELEKTRONISKA KÄLLOR

- Bjerström, Erika, 2019. "Från flygskam till bondeskam". <https://www.svt.se/nyheter/utrikes/aldrig-har-ipcc-varit-sa-tydliga-med-att-kott-maste-fasas-ut>
- Gustafsson, Anders, 2019. "Bondeskam, vad jag hatar det ordet". <https://www.blt.se/ledare/bonde-skam-vad-jag-hatar-det-ordet/>
- Johansson, Lena, 2019. "Bondeskam eller matskam?" <https://blogg.landlantbruk.se/enfotimyllan/bondeskam-eller-matskam/>
- Karlberg, Peter, 2019. "Tyska bönder protesterar framför Branderburger Tor". <https://www.landsbygdensfolk.fi/nyheter/tyska-boender-protesterar-framfoer-brandenburger-tor>
- Nordin, Christina, 2019. "Svenska bönder har ingen anledning att känna skam" <https://www.svd.se/svenska-bonder-har-ingen-anledning-att-kanna-skam>
- Valtonen, Malin, 2019. "Jessica Aminoff klimatkompenserar för sina kor – vill visa att köttbönder i Finland inte behöver vara klimatbovar" <https://svenska.yle.fi/artikel/2019/11/10/jessica-aminoff-klimatkompenserar-for-sina-kor-vill-visa-att-kottbonder-i-finland>
- Hjort, Torbjörn, 2004. *Nödvändighetens pris – Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Kardell, Lars, 1990. "Kulturlandskapets utveckling – historia och visioner", i *Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens Tidskrift* 129, 253–273.
- Katajala, Kimmo, 2006. "Okänd bonde: Den mångskiftande bondebilden från senmedeltid till modern tid", i *Historisk tidskrift* 126 (4).
- Lindstedt Cronberg, Marie, 1997. *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Lund: Lunds universitet, historiska institutionen.
- Niskanen, Kirsti, 1995. *Godsägare, småbrukare och jordbrukets modernisering: Södermanlands län 1875–1935*. Stockholm: Almqvist & Wiksell international.
- Sartre, Jean-Paul, 1943/2003. *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. London: Routledge.
- Sartre, Jean-Paul, 1939/2004. *Sketch For a Theory of the Emotions*. London: Routledge.
- Svensk ordbok*, 1999. Stockholm: Norstedts.
- Svensson, Eva, 2010. *Kulturarv, natur och utveckling: Problem och möjligheter i en skoglig glesbygd*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

LITTERATUR

- Ahmed, Sara, 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. London: Routledge.
- Beauvoir, Simone de, 1949/2011. *The Second Sex*. New York: Vintage Books.
- Bulliet, Richard W., 2005. *Hunters, Herders, and Hamburgers: The Past and Future of Human-animal Relationships*. New York: Columbia University Press.
- Dolezal, Luna, 2017. "Shame, vulnerability and belonging: Reconsidering Sartre's account of shame", i *Hum Stud* 40, 421–438.
- Dolezal, Luna, 2015. *The Body and Shame: Phenomenology, Feminism, and the Socially Shaped Body*. Lanham, Maryland: Lexington Books.
- Dolezal, Luna & Barry Lyons, 2017. "Health-related shame: An affective determinant of health?", i *Med Humanit* 43, 257–263.
- Eriksson, Madeleine, 2010. *(Re)producing a Periphery: Popular Representations of the Swedish North*. Umeå: Kulturgeografiska institutionen, Umeå universitet.
- Goffman, Erving, 1963/2011. *Stigma: Den avvikandes roll och identitet*. Lund: Studentlitteratur.

Summary

"Bondeskam"

The article deals with the phenomenon of bondeskam, a Swedish language term referring to climate shaming of farmers. Drawing on the work of Luna Dolezal, the article studies bondeskam from a culture-analytical perspective, using the concepts "chronic shame" and "acute shame". The article argues, on the one hand, that there exists an historical stigma associated with farming and rural areas, which has led to a smouldering, underlying form of shame. The targeting of agriculture as part of the problem of climate change, on the other hand, has resulted in an acute form of shame. Acute shame can be overcome by adjusting one's behaviour, for example, by farming climate compensated meat.

Keywords: shame, stigma, modernisation, farming, climate crisis.

Andreas Backa, Lic.Phil. in Nordic Folkloristics, is doctoral student at Åbo Akademi University, Finland.